

Kodėl verta tyrinėti stalinizmo estetiką

Filologijos mokslų daktaras, profesorius Jevgenijus Dobrenko yra šių laikų sovietinės kultūros tyrinėjimų lyderis, savo darbuose didžiausią dėmesį skiriantis Stalino laikų kultūrai, socrealizmo kanonui, kinui ir literatūrai. Gimęs Odesoje, čia baigė rusų literatūros studijas, 1987 m. apgynė disertaciją, dėstė Odesos valstybiniame universitete. Nuo 1991 m. dėstė Rusijos valstybiniame humanitariniame universitete Maskvoje, 1992 m. išvyko į JAV, dėstė Duke'o ir Stanfordo universitetuose, Amhersto koledže. Tapęs JAV piliečiu persikėlė į Didžiąją Britaniją, dirbo Nottinghamo universiteto Kino studijų institute, vėliau – Sheffieldo universiteto Rusistikos ir slavistikos katedroje, kuriai dabar ir vadovauja.

Mokslininkas parašė ir sudarė 20 knygų. Svarbiausios iš jų – *Метафора власти: Литература сталинской эпохи в историческом освящении* (*Valdžios metafora: Stalino epochos literatūra istorijos požiūriu*, 1993), *Формовка советского читателя: Социальные и эстетические предпосылки рецепции советской литературы* (*Sovietinio skaitytojo formavimas: Visuomeninės ir estetiškos sovietinės literatūros recepcijos prielaidos*, 1997), *Формовка советского писателя: Социальные и эстетические истоки советской литературной культуры* (*Sovietinio rašytojo formavimas: Visuomeninės ir estetiškos sovietinės literatūrinės kultūros ištakos*, 1999), *Политэкономия соцреализма* (*Socialistinio realizmo politekonomija*, 2007), *Музей революции: Советское кино и сталинский исторический нарратив* (*Revoliucijos muziejus: Sovietinis kinas ir stalininis istorinis naratyvas*, 2008), su kolegomis sudarė straipsnių rinkinius *The landscape of Stalinism: The art and ideology of Soviet space* (*Stalinizmo peizažas: Sovietinės erdvės menas ir ideologija*, 2003), *Соцреалистический канон* (*Socrealizmo kanonas*, 2000), paskelbė daugiau nei 250 straipsnių, recenzijų ir kitų publikacijų. Jo knygos pelnė daugybę premijų ir apdovanojimų, viena paskutinių – Jefimo Etkindo premija už geriausią knygą apie rusų kultūrą (2012). Dobrenkos straipsnis „Социалистический реализм и реальный социализм: советские эстетика и критика и производство реальности“ („Socialistinis realizmas ir realusis socializmas: sovietinė estetika bei kritika ir realybės gamyba“) publikuotas ir žurnalo *Colloquia* 18 numeryje.

Profesorių kalbinome jo vizito Vilniuje metu¹, kur jis skaitė paskaitų ciklą ir dalijosi sovietmečio tyrimų patirtimi.

Rimantas Kmita: Pirmiausia noriu klausti apie tai, ką kalbėjote pirmojoje savo paskaitoje Vilniuje. Sakėte, kad humanitariniai mokslai dabar išgyvena krizę, susijusią su tuo, jog jie būna reikalingi totalitariniams režimams tada, kai kuriasi tauta/nacija arba kai reikia perkurti ar iš naujo sukurti mentalitetą ir pan. Pagalvojau – tai kam gi tada reikalingi sovietinės kultūros tyrimai, kuriuos jūs dėstote užsienio universitetuose? Kita šio klausimo dalis – kodėl sovietmečio tyrimai nereikalingi Rusijoje? Su kolegomis kalbėjome, kad nežinome žymių šios srities tyrėjų, kokybiškai dirbančių Rusijoje. (Žymiausi sovietologai – rusų kilmės ar gimę buvusios SSRS teritorijoje, bet dirba Anglijos, JAV universitetuose.) Net Vikipedijoje rašoma, kad sovietologija – vakarietiška disciplina. Tad kodėl sovietmečio tyrimai – reikalinga, bet Rusijoje nekultivuojama mokslinė disciplina?

Jevgenijus Dobrenko: Geras klausimas. Sovietologija iš tiesų niekam nereikalinga, kaip ir rusistika, užsienio kalbos ir apskritai humanitarai, nes jų klestėjimo laikas buvo kuriant nacionalinį kanoną – istoriją, mitologiją, folklorą, kalbą. Humanitariniai mokslai juos sukuria ir aptarnauja. Kai ši reikmė patenkinta, o Vakaruose nacijos juk jau seniai susikūrė ir čia nebereikia formuoti atraminės mitologijos, tai tampa nereikalinga, o valstybės požiūriu – net ir pavojinga. Vaizduojantis tradiciškai, nacionalinė mitologija ir kultūra priklauso dešiniajai ideologijai, o visa humanitarinė akademija Vakaruose yra kairioji. Kam jos reikalingos? Niekam. Valstybei – tai jau tikrai, nes ugdo ne tai, ko reikia. Manau, kad humanitariniai mokslai Vakaruose egzistuoja ir yra finansuojami tiesiog iš inercijos. Pavyzdžiui, užsienio kalbas studijuoja nedaug studentų, nes bene daugiau naudos duos matematikos, o ne kalbų specialistas. Humanitarai – „vargšai giminaičiai“, o studijuojantys užsienio kalbas – vargšai humanitarų giminaičiai. Bet Vokietijoje slavistika gyvuoja palyginti neblogai, o štai Anglijos, Amerikos universitetuose, kur silpna užsienio kalbų studijų kultūra – sunkiai, nes veikia salos mentalitetas. Anglija – sala, visur puikiai besiverčianti tik su anglų kalba

1 Jevgenijaus Dobrenkos paskaitų ciklas „Realusis sorealizmas: sovietinės literatūros tyrimo metodologiniai aspektai“, skaitytas 2013 m. lapkričio 14–17 d. Vilniuje, pagal Lietuvos mokslo tarybos remtą projektą „Konkursinis trumpalaikių mokslininkų vizitų finansavimas“ (sutarties Nr. SF3/SEM-166).

ir nejučianti poreikio kitoms kalboms, o Amerika – sala-kontinentas. Kas kita kontinentinėje Europoje, kur kultūra ir bendravimas kosmopolitiškesni. Nuo šito priklauso ir užsienio kalbų statusas: slavistikos, jos dalies rusistikos ir sovietmečio kultūros tyrimų, rusistikos studijų dalies. Tai pirmoji problema. Antroji problema susijusi su tradicinio humanitarinio išsilavinimo krize ir auditorijos pasikeitimu. Anksčiau bet kurioje rusistikos katedroje skaitytas kursas bent jau apie „Tolstojevskį“ – rusų romaną, Dostojevskį ir Tolstojų, nes kas gi žinoma užsienyje apie rusų kultūrą? Dažniausiai girdėti yra *Karas ir taika*, Dostojevskis, Tolstojus. Dabar į tokį kursą nesurinktume studentų, nes jie neskaito *Nusikaltimo ir bausmės*, *Karo ir taikos*, kaip ir *Don Kichoto*, – į ispanų literatūros kursą taip pat nesurinktų studentų, nes jie apskritai nebeskaito. Ateina norintieji išmokti kitą kalbą, ir katedros pamažu virsta kalbų kursais, nes literatūra jau nebeįdomi. Susiformavo vizualios kultūros karta, kuri žiūri, bet neskaito. Dėstau kursą apie kiną Stalino valdymo metais, ir jis kur kas populiariesnis nei paskaitos apie literatūrą – todėl, kad nereikia skaityti, pakanka žiūrėti. Sunku išaiškinti studentams, kad išmokti kalbą neskaitant knygų – sudėtinga. Anksčiau atskirose katedrose buvo dėstomi nacionalinių literatūrų kursai. Dabar savo Modernių kalbų mokykloje (School of Modern Languages) svarstome bendro kurso apie Europos romaną programą, nes studentai nacionalinių literatūrų kursų tiesiog nesirenka. Tai taip pat yra rimta problema ir krizės apraiška, pirmiausia finansinė – nes humanitariniai mokslai negarantuoja finansinės nepriklausomybės, kaip ją garantuotų medicinos studijos, todėl investuojant pinigus į studijų programas pasirenkami pragmatiški dalykai, o ne užsienio kalbos. Šios krizės susijungia ir sudaro kompleksą, kuris atsako į pirmą jūsų klausimą apie sovietologiją Vakaruose.

Apie sovietmečio tyrimus Rusijoje. Žinome, kad Sovietų Sąjungoje tyrinėjo istoriją – TSKP istoriją, tačiau tai juk ne mokslas. Dabar niekas šituo ne užsiima, visa subyrėjo ir dingo. Tyrėjai dabar šturmuoja visuomenės mokslus ir stengiasi persiorientuoti. Sovietologija Rusijoje nepopuliari dėl kelių priežasčių. Žymiausias senosios kartos sovietologas lenkų kilmės Richardas Pipesas, įtakingas amerikiečių istorikas, dirbęs Harvarde, buvęs Ronaldo Reagano patarėjas, yra liberaliosios dešinėsios sovietologijos atšakos atstovas. Dešinieji sovietologai stalinizmą laiko marksizmo viršūne – leninizmo evoliucijos rezultatu, o leninizmą – marksizmo evoliucijos rezultatu. Pradėję nuo Marxo, baigiate Gulagu. Ši traktuotė labai nemaloni nusiteikusiems prosovietišškai, tokiems kaip Vladimiras Putinas, kuris Sovietų Sąjungos subyrėjimą laiko didžiausia geopolitine

XX a. katastrofa. Pipesas savo knygose teigia ir dar labiau nesimpatiškus dalykus – kad tai, kas įvyko Rusijoje, yra determinuota, nes Rusija – antiliberali, rusiškojo absoliutizmo pažymėta šalis. Rusijoje Pipeso idėjas vadina rusofobija. Jis tvirtina, kad Rusijoje kitaip ir negalėjo būti, nes tik rusų liaudis gali gyventi valdoma tokių siaubingų diktatorių kaip Ivanas Rūstusis ar Stalinas, ir parodo tokias istorines šaknis, kurias rusams kaip tautai pripažinti sunku. Be to, ir Putinui (neturiu omenyje jo vieno – tai ir visa čekistinė jėgos struktūrų aplinka, valstybininkai) liberalūs sovietologų Rusijos ir sovietų sistemos kritikos pagrindai yra tiesiog priešingi, nes ideologiškai visiškai skirtingi. Stalinizmu Rusijoje domimasi, tačiau režimas Rusijoje, nors ir ne stalininis, turi gajų konservatyvių stiprios valstybės elementų, linkusių į stiprios valstybės kultūrą. Liberalius modelius jie visiškai atmeta, todėl tiriantys Stalino laikų kultūrą Rusijoje dirba metodologiškai negiliai arba nekonceptualiai. Juk apie stalinizmą rašyti galima ką tik nori, niekas nedraudžia, tačiau tai nėra paklausu. Šalis tebėra tarp praeities ir istorijos: Stalino laikų praeitis atvira, nesustingusi, o žaizdą neutralizuojantis naratyvas nesukurtas, ir tai kelia labai rimtų problemų. Kitas dalykas, kodėl Rusijoje neveikia sovietologija – buvo „dešinioji“ sovietologija (Pipesas, Robertas Conquestas, parašęs knygą *The Great Terror: A Reassessment (Didysis teroras: Perkainojimas)*) ir yra „kairesnioji“, vadinamieji revizionistai, – jaunoji karta, teigianti, kad jau gana eksploatuoti Stalino temą, metas užsiimti ne politine, o socialine istorija, keisti požiūrio į istoriją trajektoriją – žvelgti ne iš viršaus į apačią, o iš apačios į viršų. Revizionistai tyrinėja socialinę istoriją, tačiau jų išvados taip pat nepriimtinos Rusijai nacionaline prasme: jie teigia, kad Stalino teroras plito ne iš viršaus, o iš apačios, nes šalis buvo nuolat purtoma, turbulencijos būsenos. Prievarinės urbanizacijos banga kartu su buvusiais valstiečiais į miestus atnešė patriarchalinę kultūrą ir sustiprėjusią visuomenės konfrontaciją. Šioje sustiprėjusios konfrontacijos atmosferoje visų karas prieš visus, kaip komunaliniuose butuose, ir buvo Stalino teroro šaltinis, tryškęs iš apačios. Sąlygiškai žiūrint, teroro šaltinis buvo ne Stalinas, Stalinas jį panaudojo, šaltinis buvo gyventojai – išlaisvinti valstiečiai, liumpenuota žmonių masė, su kuria Stalinas darė, ką norėjo. Tai patriotiškai ausiai irgi skamba įžeidžiai. Štai kodėl sovietologija neranda vietos šiuolaikinėje Rusijoje.

R. K.: Kalbėjote apie Vakarų universitetų auditoriją. Man įdomi jūsų, sovietinės kultūros tyrėjo ir dėstytojo, patirtis. Nuo ko pradodate aiškinti sovietinę kultūrą

jauniems vakariečiams? Mes, dėstantys Lietuvoje, matome, kad jaunoji karta apie tuos laikus jau nieko nežino, jiems reikia nuodugnai pasakoti.

J. D.: Vakaruose jie nieko ir nežinojo. Kai atvažiavau į Ameriką, pirmą kursą skaičiau apie rusų literatūrą ir revoliucijos įvykius. Ketinau pasakoti apie avangardą, literatūrą, revoliuciją. Pasiruošiau konspektą ir, kai pradėjau kalbą nuo 1924 m. išleistos Levo Trockio knygos *Literatūra ir revoliucija*, realybėn sugrąžino klausimas: o kas tas Trockis? Iš tiesų nieko nežino – lyg *tabula rasa*. Kita vertus, man patinka, kai amerikiečiai nesidrovi sakyti, ką galvoja ir kaip mato dalykus.

Turėjau tokį studentą, pirmų metų aspirantą Mike'ą White'ą. Temos jis dar nebuvo pasirinkęs, bet lankė mūsų ir lyginamosios literatūros katedros kursus. Duke'o universitete dėstė Fredericas Jamesonas, garsus literatūros teoretikas, prancūzų literatūros specialistas, marksistas. White'as lankė jo paskaitas. Kartą jis užėjo pas mane, ir aš jo paklausiau, ką per paskaitas pasakoja Jamesonas. Na, sako, nieko labai įdomaus. Apie Balzacą pasakoja, klasikiniį realizmą – Stendhalį, Maupassant'ą, Flaubert'ą – XIX a. literatūrą. O aš dėščiau kursą apie socrealizmą, ir su kolega Tomu Lahusenu svarstėm, ką galime duoti studentams skaityti (o galėjom siūlyti tik tai, kas jau išversta į anglų kalbą). Pateikdavome tokią sovietinę klasiką: Ostrovskio *Kaip grūdinosi plienas*, Gorkio *Motinq.* Pasiūliau išbandyti ką nors pritrėnkiančio. Ir radome poeto Anatolijaus Safronovo pjesę. Safronovas buvo Rašytojų sąjungos pirmininkas, 1949 m. organizavo kovą su kosmopolitais. Viena jo pjesių *Московскую характер* (*Maskvietiškas charakteris*) gavo Stalino premiją. Anglų, ispanų, prancūzų, vokiečių kalbomis ėjo žurnalas *Soviet literature*, mūsų bibliotekoje jų stovėjo visa eilė, ir viename jų aptikau tą Safronovo pjesę, išverstą į anglų kalbą. Sakau, duodam skaityt šitą. Davėm. Ir štai ateinu į seminarą, klausiu Mike'o: ar patiko Safronovas? Jis sako: siaubas, tai dar blogiau nei Ibsenas... Man jo atsakymas labai patiko. Per lyginamosios literatūros paskaitas jie skaitė Ibseną, ir *Peras Giuntas* pasirodė neįmanomai nuobodūs. Amerikiečių studentų galvose juk nėra kanono, jie švarūs kaip *tabula rasa*. Rusų studentas gyvenime taip nepasakytų, gal jis ir pagalvotų, bet išarti nedrįstų – juk apie kanoną nediskutuojama. O amerikiečiui ir Safronovas, ir Ibsenas vieno lygmens. Todėl su amerikiečiais dirbti labai įdomu.

Kai dirbau privačiame Duke'o universitete, kuriame studijuoja pasiturinčių tėvų atžalos, suvažiuodavo studentų tėvai, jiems buvo rengiamos ekskursijos po universitetą, jie susitikdavo su dėstytojais. Taigi ateina pas mane viena studentė

su mama. Jos iš Teksaso, labai turtingos šeimos. Susipažįstame. Jos mama, turtinga namų šeimininkė, pasakoja: klausiu dukros, kokias ji lanko paskaitas. Dukra vardina, sako, kad klauso įdomaus kurso apie XX a. rusų literatūrą. Tada mamos klausimas: tai ir literatūrą jie turėjo? Maniau, visi kalėjime sėdėjo... Tai ką, sakai, jūs ten skaitote? Dukra: romaną. Mama: tarybinį romaną? Jie ir romaną turėjo? (Rusiją amerikiečiai įsivaizduoja kaip Šiaurės Korėją. Atsimenu, kaip nu-stebo, kad Rusijoje ir kinas buvo, ir toks Eizenšteinas.) Toliau motina pasakoja, kad perskaitė dukros parsivežtą romaną *Kaip grūdinosi plienas*. Ir žinote, ji taip verkė... tai tokia dvasinga knyga, religinis romanas. Ir veikėjas – be rankų, kojų, ta jo idėja... Ir aš suprantu, kad motina susižavėjusi perskaitė Ostrovskio romaną kaip religinę knygą, idėjinio kankinio pasakojimą, juk religingoms pietų Amerikos valstijoms tai artima ir geriausiai suvokiama.

Kodėl pasakoju šias istorijas? Man labai patinka, kad dirbdamas su studentais amerikiečiais išvengi nuspėjamumo. Dėstydamas Rusijoje galėjau iš anksto atspėti reakciją, klausimus, žinojau, ko tikėtis, kaip supras, interpretuos. O čia nežinau, kaip supras. Tai įdomu, iškyla visiškai netikėtos interpretacijos. Skamba juokingai, tačiau juk iš tiesų žinome, kad socrealizmas naudojo religinio įtikinėjimo modelį. Tarybinėje mokykloje nekalbėta, kad 1925 m. Gorkis romaną *Motina* rašė susidomėjęs dievoieška, ir tėvo, motinos, sūnaus figūros jo romane susijusios su religine simbolika. To nebuvo galima minėti, bet skaitytojas, pripratęs prie kitokios literatūros, galėjo išskaityti, aptikti tą paradigmą. Tai labai įdomu, nes žmogui, kuris šitaip mato kūrinį, reikia kitaip viską aiškinti, o mūsiškiams studentams aiškini paprastai ir kartais labai sekiai.

R. K.: Noriu pereiti prie konkrečių mūsų darbų, pakalbėti apie tai, ką veikame ir galvojame. Neseniai vyko metodologinė konferencija „Tai kaip kalbėti apie sovietmetį“, po jos tebeliko klausimas, kaip adekvačiai aprašyti konkrečią sovietmečio realybę.

J. D.: Literatūros realybę?

R. K.: Turiu omeny rašytojų elgseną – kodėl jie darė kompromisus, kuo tai paaiškinti, kodėl jie rašė vienaip, o kitu metu sau būtų leidę rašyti kitaip?

J. D.: Tarybinės literatūros problema specifinė. Tarybinį Lietuvos literatūros periodą, trukusį pusšimtį metų nuo 1939 m. iki 1991-ųjų, galime dalinti į dvi dalis – iki

1956 m. ir po jų, jų evoliucija skirtinga. Literatūros istorija – įdomus dalykas. Nesenai skaičiau Anglijoje išleistą Carol Evans 500 puslapių knygą apie rusų simbolizmą, aprėpiančią maždaug 20 metų istoriją – nuo 1905 m., pirmųjų Andrejaus Belo straipsnių, iki 1917 m. Ją skaitydamas užklupau save mąstant, kad visa rusų simbolizmo istorija, kurią neblogai išmanome, susideda iš 20 pirmaeilų autorių (2–3 iš jų didieji – Aleksandras Blokas, Andrejus Belas), toliau – 5 žurnalai (*Hiperborėjas* ir kt.), poemos, straipsniai. Visa tai galima aprašyti 500 knygos puslapių. O socrealizmo istorija? 70 metų laikotarpis, 10 000 rašytojų, 100 000 romanų, poemų ir pjesių, o kiek skaitytojų? Simbolizmas buvo artimo ratelio poezija, saloninė, o socrealizmo skaitytojų – milijonai, tam dirbo valstybinės leidyklos, žurnalų redakcijos, jis platin-tas valstybinėse institucijose, mokyklose. Greta socrealizmo parametrų simbolizmas atrodo kaip lašas jūroje. Antroji problema – socrealizmo medžiagos specifika. Kaip bežiūrėtume, estetinės vertės požiūriu tai buvo antriniai, prastos kokybės tekstai. Dauguma jų. Ar lietuvių literatūroje yra geros kokybės socrealizmo tekstų, romanų?

Dalia Satkauskytė: Jų ir šiaip nedaug, o kokybė – prasta. Romanams subręsti nebuvo laiko – Lietuvoje socrealizmas direktyvomis diegtas nuo 1945 m., iki persilaužimo, chruščiovinio atlydžio tebuvo dešimt metų.

Loreta Mačianskaitė: O dar karo fonas.

J. D.: Taip. Miško broliai.

D. S.: Ir partizanų poezija buvo. Literatūrai kristalizuotis pagal socrealizmo rei-
kalavimus būtų reikėję bent 30 metų.

J. D.: Ačiū Dievui, kad jų nebuvo.

L. M.: Jauno Mykolo Sluckio *Laiptus į dangų* galima vadinti geru romanu, bet tai jau buvo chruščiovinio atlydžio metai.

Jūratė Sprindytė: Nuo 1966 m. Lietuvoje kurta normali literatūra.

J. D.: Tai man ir įdomiausia, nes visur maždaug šiuo laiku kurta literatūra buvo gera. Grįžtant prie istorinio naratyvo kūrimo. Medžiagos tiek daug, kad reikia

atskirti institucinę literatūros istoriją ir knygų gamybos istoriją. Ši išsiskaido į daugybę fragmentų – kas kūrė, leido, skaitė konkrečias knygas, kaip buvo atrenkami, apmokomi, iškeliami jas rašysiantys, kas jas redagavo, cenzūravo. Greta – interpretacinė pačios literatūros istorija, žanrinė, teminė ir pan. Reikia rašyti literatūros kūrimo istorijas, ne istoriją. Iš fragmentų sudėliotos istorijos vaizdas išsamesnis, daugiapakopis. Grandiozinės temos literatūroje turi būti išdėstytos bent jau skyriais: skaitymo istorija, rašytojų rengimo / skatinimo / iškėlimo istorija, institucijų formavimo istorija. Savo knygose apie sovietinio rašytojo ir skaitytojo formavimąsi stebiu, iš kokios terpės ir kartos rekrūtais imti rašytojai. Lietuvių literatūroje šitai daryti lengviau dėl mažesnės apimties. Svarbu struktūriškai aprašyti, kaip literatūra buvo skleidžiama mokyklose, kokia buvo leidyklų, žurnalų politika, kokios skaitymo dekadros rengtos, kokios buvo darbo su skaitytoju formos, – t. y. sekti proceso istoriją. Literatūros istorija nėra kūrinų istorija. Pamirštame, kas yra objektas ir kas iš tiesų kinta – kinta ne romanai, o juos rašantys ir skaitantys žmonės, literatūros produkto kūrimą aptarnaujanti sistema, – viso šio spektro istorija ir sudaro literatūros kaip instituto istoriją.

D. S.: Mums, dirbantiems programoje „Sovietinės literatūros istoriniai tyrimai“, iš pradžių ir buvo siūloma rašyti tokią istoriją – autorių, kūrinų ir istorinių aplinkybų istoriją.

J. D.: Tai būtų baigęsi deskriptyvumu, siužeto perpasakojimu. Istoriją reikia aprašyti skirtingais lygmenimis. Literatūros istorija yra toks dvasiškai mitologizuotas dalykas. Jūs juk rašote tam tikros dvasinės produkcijos gamybos istoriją. Tai gamyba. Literatūroje šitai išskirti sunkiau. O kine tai taip ir vadinama – filmo gamyba, susijusi su biudžetu, technika, dekoracijomis, aktoriais. Tai, kas mums atrodo meno produktas, yra didžiulio gamybos proceso rezultatas. Kine nėra to mitologinio aprašymo, – tai, kas aprašoma, vadinama tiesiog kameros nuokrypio kampu – priartinimu, stambiu planu. Visa labai materialu. Literatūros istorija tokia pat materialu. Tačiau kadangi nėra biudžeto...

Solveiga Daugirdaitė: ... įkvėpimas yra.

J. D.: Taip, tiesa. Puškinas sakė: įkvėpimas neparduodamas, bet galima parduoti rankraštį. Mes juk ir tyrinėjam rankraščius, t. y. knygas. Tyrinėjant, kas kūrė

socrealizmo literatūrą, dažniausiai paaiškėja, kad įkvėpimo joje visai ir nebuvo, užtat buvo kas kita.

J. S.: O kaip kalbėti apie vėlyviausią periodą, 1980–1990 metus? Būta labai geros literatūros. Ar galima į ją žvelgti ignoruojant sovietinių aplinkybių rėmus? Ieškoti joje ko nors ar nebeieškoti, žiūrėti jau kaip į natūralią nacionalinę literatūrą?

J. D.: Natūralios nacionalinės literatūros sąvoka juk nesusijusi su stalinizmu. Stalinizmo metais veikė viena institucija, normalios nacionalinės literatūros institucija kita. Literatūra juk vis tiek yra institucija. Kapitalistinė ar socialistinė, skatinama honorarų ar dar kitaip... Kito jos instituciniai rėmai ir žmonių veikimo laisvės laipsnis. Anksčiau jie negalėjo ko nors nedaryti, o vėliau privalėjo daryti, arba atvirkščiai – anksčiau buvo priversti daryti, o vėliau jau galėjo nebedaryti. Rėmai buvo platinami, žmonės tapo vis laisvesni. Socrealizmas, kaip stalininis produktas, veikė Stalino epochoje. Kai vienos jo institucinės dalies, Gulago, įtaka ima menkti, kinta visos institucijos struktūra: nebe taip baisu Rašytojų sąjungoje, nes už Rašytojų sąjungos stovi tik KGB, o ne KGB ir Gulagas sykiu, arba, kaip sakė Anna Achmatova, ateina labiau vegetariškas metas. Posovietinė kultūra – jau vegetarizmo metas. Socrealizmas kaip teorija beveik visus paskutinius 30 metų išbuvo reanimacijos palatoje ir mirė ten palaikomas dirbtinio kvėpavimo – knygų apie aktualias socrealizmo problemas. Teoriškai jis buvo negyvas daiktas, o literatūra vystėsi sava vaga. Rusų literatūroje socrealizmas (nežinau, kaip lietuvių) tikrai egzistavo, buvo likę rašytojų, kurie kūrė plačias epines drobes. Stalino epochoje socrealizmas užėmė visą kultūros lauką, o vėliau traukėsi kaip Šagrenės oda, tačiau išliko – periferijoje, marginalizuotas, nes literatūra galingai vystėsi kitomis kryptimis – ir nacionalinių literatūros tradicijų, ir bendrų humanitarinių dalykų, ir filosofinių, religinių ieškojimų kryptimis. Negalime sakyti, kad socrealizmo nebuvo, kad jis dingo.

R. K.: O ar negalėjo jis eiti kartu su tais ieškojimais? Prisiminkim „socrealizmą be krantų“.

J. D.: Negalėjo, nes socrealizmas kaip sistema nepakenčia konkuruojančios terpės. Tačiau po 1956 m. nebuvo iš ko rinktis, nors rinktis ir nenorėta. Socrealizmas idealiai sugyveno su Gulagu, tai buvo tikrasis socrealizmas, tačiau ir be

Gulago socrealizmas egzistavo, tik buvo ne toks pavojingas ir baisus. Socrealizmas, kaip ir tarybinė santvarka, negalėjo būti reformuotas. Gorbačiovas reformavo Sovietų Sąjungą, bet ji vis tiek subyrėjo. Ši santvarka laikosi ant durtuvų arba visai nesilaiko. Ji tarsi mašina. Su kolegomis iš Rusijos, kurių pažiūros anti-liberalios, valstybininkiškos, ginčijamės apie liberalų valdymo modelį Vakaruose. Sakau jiems, kad Vakarų valdymo modelis yra kur kas lankstesnis nei Rusijos, kur vadovai išrenkami praktiškai 30-čiai metų. Parlamentinė demokratija – mašina su spyruoklėmis. Rusijoje ar kitoje šalyje, kuri neturi parlamentinės demokratijos, valstybės vežimas, užkliuvęs už krizės, lekia po velnių. Vežimas virsta, žmonės krenta, vyksta revoliucija. Vakaruose lygiai tas pat – valstybės vežimas irgi užkliūva už krizės, tačiau spyruoklių dėka neapvirsta, žmonės persėda į kitų važnyčiojamą vežimą ir važiuoja toliau. Čia ir slypi sistemų skirtumas: liberali visą laiką keičiasi, o Rusijoje ar arabų šalyse keičiasi ne sistema, bet diktatoriai. Reformuoti stalininės sistemos neišeina. Socrealizmas, kaip tos sistemos elementas, nenustoja funkcionavęs, bet juda iš inercijos. Sukuriama kūrinių ir su socrealizmo elementais, pavyzdžiui, epinis romanas, kuris tęsia ir Tolstojaus tradiciją, tačiau velka ir vėlesnę, socrealizmo eksploatuoto epinio romano modelio, našta.

D. S.: Noriu grįžti prie institucijų rėmų. Pirmąjį Nepriklausomybės dešimtmetį apie sovietinių metų literatūrą Lietuvoje kalbėta operuojant pasipriešinimo ir kompromisų terminais, kartais ignoruojant niuansus, trečiąjį kelią. Manau, kad instituciniai rėmai, apie kuriuos kalbate, ir yra tai, į ką telpa pasipriešinimas ir kolaboravimas ir ne tik šios dvi pozicijos. Kalbėti apie institucinius rėmus yra produktyviau ir tiksliau. Juk gyvenę ir oficialiai publikavę kūrinius dalyvavo toje sistemoje, buvo priklausomi nuo jos institucinių rėmų. Legaliai gyvenę ir legaliai kultūroje dalyvavę žmogus negalėjo likti visiško pasipriešinimo pozicijoje.

J. D.: Žinoma. Geriausiai apie tai pasakė Achmatova, turėjusi didžiausią teisę iš visų kalbėti apie nepriklausymą sistemai ir save pateikti kaip sistemos auką. Atlydžio metu buvo tvirtinama: aš nedalyvavau, o ji sakė: jei stovėjai eilėse, vadinausi, dalyvavai. Žinoma, buvo ir kompromisų, ir didesnio ar mažesnio pasipriešinimo, skyrėsi aplinkybės. Tyrinėdamas Stalino laikų kultūrą mačiau daugybę pavyzdžių, kai žmonės išdavė save, kitus, sužlugo buvę talentingi rašytojai, tačiau šių procesų niekada nevertinau moraliniais kriterijais. Juk negaliu pasakyti, kaip būčiau elgėsis, jei būtų grasinta mano šeimai, vaikui. Kas toks esu, kad teisčiau?

Kaip mes galime teisti? Teisiantis požiūris man atrodo amoralus. Tai – tipiška raganų medžioklė. Žmonės ima teisintis, kurti dalyvavimo / nedalyvavimo mitologiją. Turbūt atsimenate iš Persitvarkymo metų Tengizo Abuladzės filmą *Atgaila*? Visi jį matė, inteligentija labai sureagavo. O Michailas Jampolskis parašė straipsnį „Atgailos išprievartavimas“, kuris man labai patiko. Jame jis kalba apie moralinio teroro situaciją, kurią sukuria patys žmonės, patys joje ir gyvena. Jampolskis ryškina čia kylančią neįmanomą situaciją: vienoje pusėje veikia aukštos moralinės elgsenos žmogus, kuris negali susitaikyti su tuo, kad siaubūnas Varlamas bus palaidotas, ir vis iškasa jį iš kapo. Visa baigiasi suardytais gyvenimais – žūsta anūkas, šlyja sūnaus šeimos gyvenimas. Aplink tą vis iš karsto iškeliamą numirėlį vyksta nežmoniški dalykai. Atgailos kaina siaubinga – dailininko ir jo šeimos žūtis, tačiau šito niekas neįžvelgia, tarsi nepastebi kitos nekaltos šeimos kančios – tarsi Varlamo anūkas būtų kaltas dėl to, koks buvo jo senelis. Priešingai – Varlamo anūkas vadovaujasi aukštais moralės kriterijais, eina paskui tą moterį ir žūsta. Tai, kas pozityvu, virsta savo priešybe. Ši vienas kito moralinio terorizavimo situacija sovietinėje praeityje man atrodo visiškai neproduktyvi, nesveika. Paprastai sako: štai Vokietijoje vyko denacifikacija, ir mes ją surengsime. Bet užmirštama, kad ji vyko okupacinio režimo sąlygomis. Okupacinė amerikiečių, anglų ir prancūzų kariuomenė įvykdė denacifikacijos politiką. Kai tuo užsiima pati tauta, teisingas teismas neįmanomas: esi pats sau prokuroras, teisėjas ir advokatas. Manau, kad tai nekonstruktyvu, o toks požiūris į literatūros istoriją yra laukiniškas. Ši tema visiems aktuali. Tai nuolatinis įkyrus sąskaitų suvedinėjimo su istorija troškimas, kaip ir su jūsų Žaliuoju tiltu. Tautos brandumą rodo jos požiūris į istoriją: prancūzams ir Napoleonas, ir Liudvikas XIV, ir Robespierre'as yra didžios prancūzų tautos istorijos dalelės. Vieni žudė kitus, ir visa tai yra tautos istorija. Kaip sako anglai, *take it or leave it* – kaip sau norite.

S. D.: Jeigu spręstume pagal šį požiūrį, Rusijoje viskas gerai. Vienoje gatvės pusėje stovi paminklas Leninui, kitoje – jo įsakymu sušaudytiems Romanovams.

J. D.: Rusijoje nėra taip jau gerai. Jei Romanovų dinastija būtų suvokiama kaip dinastija, Leninas gulėtų sau ramiai mauzoliejuje, o Stalinas – ten, kur ir guli, ir nekiltų nuolat ginčų, kas yra geras ar blogas, tuomet nebūtų problemos. Šios temos aktualios šiuolaikinei Rusijai.

D. S.: Tačiau yra nusikaltėliai, tai aišku.

J. D.: Dėl nusikaltėlių visai kas kita. O tos nuolatinės kaltųjų paieškos... Man artimiausia moralinė Achmatovos pozicija. Ji galėtų sakyti: aš buvau kartu su savo tauta, buvau auka, štai aš – drabužėliais baltais. O ji pasakė: jei stovėjote eilėse, vadinasi, priklausėte sistemai.

D. S.: Ačiū Dievui, jau ir pas mus ryškėja tokia tendencija. Marcelijus Martinaitis parašė knygą geru pavadinimu *Mes gyvenome* apie pirmąjį sovietmečio dešimtmetį, apie tai, kokiais būdais išgyventa.

J. D.: Kai ima apeliuoti į moralę, pirmiausia prisimenu Biblijos principą – kas be nuodėmės, tegul meta akmenį. Tokie klausimai neveda link pozityvumo. Bren-dimo, o ne paaugliško maištavimo procesą galime laikyti pozityviu.

R. K.: Na, ir paskutinis klausimas, kurį pačioje pokalbio pradžioje gal užduotų koks menkai su jūsų darbais susipažinęs žurnalistas, apie jūsų karjerą, tyrinėjimų trajektoriją. Man įdomu, kaip kito jūsų požiūris nuo knygos *Избавление от миражей*² (*Vaduojantis iš mirazų*) ir kaip tai apskritai susiję su sovietinės kultūros tyrimų perspektyvomis?

J. D.: Stalino laikotarpio kultūros tyrimais pradėjau domėtis antroje aštuonias-dešimtųjų metų pusėje, kai tyrimų objektu niekas to nelaikė. Tuo metu visi tyrinėjo Sidabro amžių ir emigrantų literatūrą ir džiaugėsi, kad tokiu šlamštu kaip tarybinė literatūra domėtis nebereiks. Aktyviai dalyvavau diskusijose, kaip kurti naują tarybinės literatūros istoriją. Kalbėjome, kad tarybinės literatūros istoriją be trūkстамų ¼ rašytojų rašyti sunku. Kaip ją rašyti, jei nėra Platonovo, Babelio, Zamiatino, Bulgakovo? Visi pritarė, kad turime rašyti istoriją, kurioje bus ir Nabokovas, ir visi visi kiti. Perklausiau, ar tikrai norėtų rašyti apie visus. Ir tada pasiūliau – rašyti ir apie Babajevskį, Kočetovą, Safronovą, kad literatūros istorija būtų pilna, nesufalsifikuota. Juk istorija su nabokovais, bet be babajevskių taip pat bus sufalsifikuota, nes rusų literatūroje 1920-aisiais egzistavo ir Babelis,

2 *Избавление от миражей: Соурреализм сегодня*, составитель Евгений А. Добренко, Москва: Советский писатель, 1990.

ir Fadejevas. Pašalinti Demjaną Bedną ir į jo vietą įkelti Cvetajevą? Demjanas Bednas buvo populiariausias poetas pilietinio karo laikais, o Cvetajevos niekas nežinojo. Argi įmanoma taip elgtis su istorija? Knygoje *Vaduojantis iš miražų*, kuri Sovietų Sąjungoje tapo paskutine knyga apie socrealizmą, ir surinkau iš spaudos pasisakymus už ir prieš socrealizmą. Pasisakymų „už“ beveik neradau – visi buvo prieš, siekė išmesti, ir viskas. Esu patenkintas, kad pavyko užfiksuoti paskutinį pliūpsnį. O man stalinizmas įdomus kaip estetinis projektas, nors, atrodė, lengviau apie jį kalbėti bet kuriuo kitu aspektu. Socrealizmas buvo estetinė praktika, realybės estetizacijos praktika. Sidabro amžius, avangardas turėjo savo estetiką, o socrealizmas – ne? Stalinizmas turėjo savo estetiką – galbūt primityvią, kičinę, tačiau ją reikia atpažinti, fiksuoti, jos vengti ir nekartoti. Tik vardan šito verta tyrinėti stalinizmo estetiką.

R. K.: Dėkojame jums už pokalbį ir paskaitas.

J. D.: Ačiū jums už kartu praleistą laiką.

Iš rusų kalbos vertė Gintarė Bernotienė